

Lovro Kralj

Pregled povijesti Židova u Splitu

Želja za pokušajem prikaza razvoja židovske zajednice u Splitu od antike do danas pobuđena je prilikom održavanja simpozija studenata povijesti “Jadranski susreti” u Splitu 2011. Ubrzo je spomenuto rezultiralo ovim radom. Iako imamo nekoliko pregleda povijesti Židova u Splitu, po mome su mišljenju najtemeljiti prilozi Marena Frejdenberga, Grge Novaka i Duška Kečkemeta, čiju sam literaturu i koristio. Sinteza tih triju pregleda dopunjena je komentarima vezanima uz vlastito viđenje, budući da se niti jedan od autora u potpunosti ne slaže s drugim. Neslaganje je posebice vidljivo prilikom otvaranja pitanja postojanja povijesnog kontinuiteta između antičkih Židova Salone i zajednice Židova u Splitu u srednjem vijeku. U analizu ove problematike neću previše ulaziti jer spomenuta rasprava još uvijek traje. Budući da se, prema podacima iz historiografske građe, Židovi ničime nisu isticali, na njihovu povijest u razdoblju srednjeg vijeka možemo gledati kao i na povijest sveukupnog splitskog stanovništva onog doba.

Dolazak prvih Židova u Split i srednji vijek

Nakon što je Salona potpala pod rimsko zapovjedništvo 44. god. pr. Kr., ubrzo se razvila u trgovačko središte. Gradile su se ceste i razvijala se pomorska trgovina, zbog toga što je Salona najvažnije mjesto na Jadranu i glavni prolaz s ovoga mora u unutrašnjost Balkanskog poluotoka.¹ Pretpostavlja se da su se Židovi tamo naselili upravo u doba razvoja trgovine, zbog povoljnog trgovačkog položaja grada. Arheološki nalazi ulomka sarkofaga i rimskih glinenih svjetiljki – lucerni – s prikazima židovskog svijećnjaka *menore*², kao i jedan kameni natpis koji spominje Judejce, svjedoče o židovskoj koloniji u antičkoj Saloni te postojanju groblja. Povjesničar Daniele Farlati u osamnaestom stoljeću spominje solinske ruševine, od kojih su neke u pučkoj predaji poznate kao nekadašnji domovi, *sinagoga* i

¹ Novak, Grga, *Povijest Splita*, 1. svezak, Škuna, Split, 2005., str. 27.

² Menora- svijećnjak s osam krakova, za svetkovinu i obred Hanuka.

sindedrij (sabornica i sudište) Židova.³ Propašću Salone 625. godine⁴ stanovništvo bježi iz grada i pronalazi utočište u Dioklecijanovoj palači. Ta je palača bila izgrađena za cara Dioklecijana krajem 3. st., da bi nakon njegove smrti služila kao palača za izgnanike carske obitelji koji nisu bili poželjni u Rimu. Do dolaska stanovnika Salone u palaču, ona je bila dom različitim vrstama radnika koji su svojim obrtom zadovoljavali Dioklecijanove potrebe. Stanovnici Salone će, nakon dolaska u palaču, graditi i širiti naselje izvan samih zidina, zbog čega ih smatramo utemeljiteljima današnjeg grada Splita. Vrlo je vjerojatno da su Židovi, s ostalim stanovništvom Salone, naselili Split ili njegovu užu okolicu, iako o tome nemamo previše informacija. Jedan od prvih spomena Židova u srednjem vijeku dolazi tek u 14. st., te iako, zbog nedostatka historiografske građe, ne možemo sa sigurnošću tvrditi kako su to potomci salonitanskih Židova, spomenuto valja pretpostaviti, budući da nemamo navoda o novom naseljavanju Židova u grad Split u tome periodu. Kontinuitet manjeg broja Židova u Splitu potvrđuje lokalitet *Sinagoga zvana sdorium*, u ispravi splitskog nadbiskupa 1397. Naziv *sdorium* mogao bi potjecati od rabinsko-hebrejskog izraza *Parasdor*, tj. vestibul. Sinagoga i velika sinagoga još se nekoliko puta spominju u splitskim srednjovjekovnim spisima.⁵ Iako rasprava o kontinuitetu salonske židovske i splitske zajednice još uvijek traje, njihov značaj definitivno dolazi do izražaja u ranom novom vijeku, prilikom sudjelovanja u ključnim pitanjima za razvoj i budućnost samoga grada.

Židovi u novom vijeku

Nakon snažnog pritiska na dalmatinske gradove u 15. st., na koje je već duže vrijeme pretendirala Mletačka Republika, Split se predao Veneciji kako bi sačuvao dio prava i autonomije. U petak, 28. lipnja 1420., sastalo se vijeće Splita i zaključilo da se Split preda Veneciji.⁶ Ovaj je događaj bitno utjecao na budućnost Židova u Splitu, prvenstveno zbog izrazito liberalnog stava Mletačke Republike prema Židovima. Mletačka je Republika, svojim demokratskim uređenjem, bila najtolerantnija zemlja u odnosu na Židove, a Split pak najsusretljiviji prema njima u cijeloj Republici, što su i splitski Židovi znali cijiniti, pa su tako

³ Kečkemet, Duško, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Židovska općina Zagreb, 1998., str. 316.

⁴ Novak, Grga, *nav. dj.*, str. 46.

⁵ Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 316.

⁶ Novak, Grga, *nav. dj.* (1. svezak), str. 284.

i svestrano pridonosili gradu koji ih je prihvatio i podržavao.⁷ Prekretnica u cjelokupnoj povijesti Židova u Europi bila je 1492. godina, vezana uz završetak *reconquiste* u Španjolskoj. Kada su Ferdinand i Izabela brakom ujedinili Aragon i Kastilju 1492. i istjerali posljednje muslimane iz Granade, okomili su se i na Židove optužujući ih za suradnju s Arapima i za krivoboštvo.⁸ Iako su muslimani u Španjolskoj tijekom svoje vladavine dozvolili Židovima prakticiranje vjere te relativno slobodan način života, završetkom *reconquiste* smatrali su se neprijateljima od strane katolika te počinju njihovi progoni vođeni željom za vjerski ujedinjenom zemljom. Mnogi Židovi pronašli su utočište u talijanskim zemljama, pogotovo u Mletačkoj Republici koja je bila izrazito liberalna prema njima. Židovi iz Španjolske, odnosno *Sefardi*, u Split su došli na samome kraju 15. st.. Može se zaključiti da su došli u prilično velikom broju jer su već 1500. godine osnovali novu Sinagogu, a postoje nadgrobni spomenici na Marjanu koji datiraju iz 1573.⁹

Danijel Rodriga

Presudnu ulogu u razvitku Splita, a posebno u doseljenju Židova u grad, odigrao je pokršteni španjolski Židov Danijel Rodriguez, odnosno skraćeno Rodriga.¹⁰ Želio je iskoristiti vrlo dobar položaj malog marginalnog grada Splita te ga pretvoriti u trgovačko središte na jadranskoj obali. Preko Splita bi, prema njegovoj zamisli, trebala prolaziti sva trgovina na zapad i obratno, mletačka u Tursku. Dotad je samo vrlo maleni dio turske robe dolazio karavanama u Split, dok je najveći išao u Dubrovnik i na Neretvu, koja je bila pod njihovom vlašću.¹¹ Glavni problem u željenom trgovačkom razvoju Splita bila je izrazito slabo razvijena infrastruktura. Split nije imao uređenih prostorija za trgovačke poslove, skladišta ni štale, a luke nisu bile izgrađene za pristajanje većih brodova. Nekoliko daščara bez odjeljaka i sigurnih vrata nije moglo poslužiti velikoj trgovini, prvenstveno zato što se nije mogla dobro odijeliti ni razvrstati roba raznih trgovaca. Najteže je bilo to što je veći dio robe, nalazeći se na otvorenom, bio izložen kiši i raznim nepogodama.¹² Godine 1576.¹³

⁷ Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 317.

⁸ Isto, str. 317.

⁹ Cendo, www.cendo.hr/Opcine

¹⁰ Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 318.

¹¹ Novak, Grga, *nav. dj.* (2. svezak), str. 88.

¹² Isto, str. 88.

¹³ Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 318.

Rodrigo je uputio mletačkoj vladi vlastiti prijedlog o izgradnji nove splitske luke te novih postrojenja, lazareta itd. Rodriginom prijedlogu odmah su se suprotstavili splitski vlasnici djelomično ispražnjenih podrumskih prostorija Dioklecijanove palače, u kojima se prije izgradnje lazareta pohranjivala karavanama prispjela roba, od čega su oni imali koristi.¹⁴ Osobito su se opirali vlasnici starih daščara i tadašnji splitski knez Loredan. Loredan se protivio povećanju trgovine u Splitu, smatrajući kako će u doba rata Turci usredotočiti svoje napade na Split upravo zbog osvajanja trgovačke robe koja se u njemu nalazi. On se također suprotstavljao tome da izgradnju takvog projekta vode Židovi za koje je tvrdio da ih stanovnici Splita “mrze i preziru” te kako bi to u gradu stvorilo poteškoće.¹⁵ Zbog svih prethodno navedenih razloga izgradnja nove luke nije pokrenuta. Spomenuto je rezultiralo opadanjem trgovine kroz Split i njezinim preusmjerenjem na Dubrovnik, koji je imao adekvatniju luku i čiji su diplomatski naponi bili uspješniji. Budući da je Mletačka Republika uvidjela kako pad trgovine kroz Split šteti njihovim interesima, mletački je senat 1588. ipak prihvatio Rodrigin plan lazareta i luke u Splitu. Rodrigina pomoć im je ipak bila potrebna i u pregovorima s turskim trgovcima da svoje karavane s robom usmjere prema Splitu.¹⁶ Kada je splitsko pretovarilište 1592. bilo otvoreno, odmah započne velika trgovina i s kopna i s mora. Trgovci su dolazili iz cijelog Turskog Carstva, pa čak iz Indije i Perzije stvarajući – po riječima suvremenika, zlatan lanac između Istoka i Venecije.¹⁷ Kao nagradu za svoj plan lazareta i pregovora, Rodrigo je tražio odobrenje da se njegovoj obitelji i još deset židovskih levantinskih i ponentinskih obitelji odobri naseljenje u Veneciji, a da se veći dio židovskih izbjeglica može naseliti u Splitu, gdje će, između ostaloga, pridonositi i uspješnom djelovanju novog lazareta i luke i da jednima i drugima bude zajamčena sloboda i sigurnost života, privređivanja, udruživanja i vjere.¹⁸ Vjerojatno ne postoji Židov u povijesti Splita koji je toliko pridonio razvoju samoga grada, koliko Rodrigo. Također ga valja istaknuti u kontekstu ostvarivanja prava koja su uživali Židovi u ovome gradu.

¹⁴ Isto, str. 318.

¹⁵ Novak, Grga, *nav. dj.* (2. svezak), str. 89.-91. (paraf.)

¹⁶ Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 319.

¹⁷ Novak, Grga, *nav. dj.* (2. svezak), str. 94.

¹⁸ Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 319.

O načinu života i broju Židova u novom vijeku

Započnimo s nekoliko demografskih podataka. Godine 1607. u gradu je živjelo oko 60 Židova, a zatim slijedi nagli rast – 1620. već ih je 198, 1621. oko 200 ljudi, 1638. 271 stanovnik, a po mišljenju D. Kečkemeta, to je 5 do 10% ukupnog splitskog stanovništva.¹⁹ U Splitu nailazimo na neobičnu situaciju. Naime, u njemu nije postojao geto, premda je već postojao u Veneciji i drugim talijanskim gradovima. Židovi su bili smješteni u iznajmljenim stanovima svugdje u gradu, iz čega možemo zaključiti da se po izgledu nisu previše razlikovali od drugih stanovnika. O tome svjedoči i zapis splitskog kneza Bassadone da se “djeca (Židova) stalno miješaju s kršćanskom i... ne možeš raspoznati koje je od njih kršćanin, a koje Židov”.²⁰ Splitski Židovi nisu sagradili geto sve do druge polovice 18. st., ponajprije zato što bi se time gospodarski, u prvom redu trgovački, izolirali, odvojili od života grada s kojim su bili tijesno povezani.²¹

Splitskim je Židovima, kao i drugdje u Europi, bilo zabranjeno posjedovanje nekretnina, pa se oni tako okreću poslovima koji donose što veću dobit, jer im je novac neophodan za rentu stanova i kuća u kojima žive. U Splitu su se Židovi bavili bankarstvom koje je zaživjelo nakon privilegija dobivenih od Rodriginog pothvata proširenja gradske luke i drugih projekata. Trgovina je također bila izrazito zastupljena od strane Židova. Računa se da su od 54 židovske obitelji, koliko ih je živjelo u Splitu u 18. st., 32 imale dućane.²² Neki su se splitski Židovi obrazovali i kao vrsni liječnici. Medicina je bila jedina grana znanosti koja im je bila dopuštena.²³ Poznato je i da su se Židovke bavile obrtom i bile vrsne krojačice, opskrbljujući seoska domaćinstva uokolo grada. Oni su također bili i vrhunski diplomati i pregovarači, prvenstveno zbog dobrog poznavanja jezika, a i poznanstava koja su imali sa Židovima u drugim zemljama.

Židovi su u ranom srednjem vijeku govorili latinskim. U vjerskim su obredima koristili, kao što je to i danas uobičajeno, hebrejski govor i pismo. Iako su u početku svi znali hebrejski, stoljećima je poznavanje toga jezika bilo ograničeno na najkulturnije te na rabine. Mletački su Židovi govorili “hebrejsko-talijanskim”, a pisali hebrejskim. Doseljenici iz

¹⁹ Frajdenberg, Maren, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Dora Krupićeva, Zagreb, 2000., str. 89.

²⁰ Isto, str. 90.-91. (paraf.)

²¹ Isto, str. 90.

²² Isto, str. 91.

²³ Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 322.

Španjolske i Portugala govorili su španjolskim jezikom, odnosno “hebrejsko-španjolski”.²⁴ Obrazovanje je Židovima bilo izrazito bitno, što je vidljivo iz postojanja vlastite škole za vjersku naobrazbu Talmud – Tora. Tijekom tog besplatnog studija, koji su dječaci započinjali s pet godina, stjecalo se znanje hebrejskog jezika, biblijskih knjiga, Talmuda, talijanskog jezika, glazbe i plesa. Sinagoga u kojoj se provodio studij nije se smjela ukrašavati niti isticati. Židovi su svoju staru srednjovjekovnu sinagogu napustili u 17. st. i nastanili novu, koja se danas nalazi na istome mjestu. Današnji je izgled splitski hram, obično zvan Scuola ili Oratorij, uglavnom dobio 1728., u tada prevladavajućem baroknom stilu, kada je poduzetnik Domenico Scotti isplaćen za zamašnije radove.²⁵

Iako su splitski Židovi u nekoliko navrata branili svoj grad, posebno su se istaknuli tijekom Kandijskog rata (1645.-1669.) koji se vodio između Turske i Mletačke Republike. Splitski su plemići kasnije u pisanom obliku potvrdili “da su u vrijeme Kandijskog rata židovski trgovci nastanjeni u ovom gradu sudjelovali spremno u javnim radovima i ostalome, gradeći vanjske gradske zidine i tvrđavu Gripe i Bačvice, kao svaki drugi stanovnik grada i da su spremno pridonijeli ratnom naoružavanju i svakoj drugoj općoj potrebi. Da su u doba navedenog rata navedeni Židovi davali stražu i branili od neprijatelja položaj iza “samostana” sv. Arnira, koji se danas zove *Položaj Židova...*”²⁶

Splitski geto i buran kraj novog vijeka

Zbog čestih vjerskih sukoba, a i zbog lakšeg prakticiranja vjere i običaja, Židovi u Europi živjeli su u svom gradskom getu. Ono što je zanimljivo za splitske Židove jest to da oni nisu imali svoj geto sve do kraja 18. st., nego su, kao što smo već prije napomenuli, živjeli u gradskim stanovima i kućama. Još je Danijel Rodriga zahtijevao da i splitski Židovi dobiju svoj odvojeni i zaštićeni prostor u gradu. Splitski je knez Domenico de Molin 1593. predložio da se u Splitu načini takav *ghetto* za doseljenike.²⁷ Nakon što je papa izdao *Edikt o Židovima* 1775., kojim je određeno da Židovi moraju živjeti u odvojenim prostorima, u Splitu su se oglasili i protivnici Židova, te se pod svekolikim pritiskom počinje graditi geto u ovome gradu. Završen je 1777., a nalazio se u sjeverozapadnom dijelu Dioklecijanove palače. Nakon pada Mletačke Republike 1797., u Splitu je nastupila anarhija te su splitski Židovi

²⁴ Isto, str. 321.

²⁵ Isto, str. 325.

²⁶ Isto, str. 323.

²⁷ Isto, str. 326.

proživljavali jedan od najtežih trenutaka u svojoj povijesti. Židove se optuživalo i kao pristalice Francuske revolucije, a od strane fratra Andrije Dorotića i svećenstva i kao neprijatelje kršćanske vjere. Sve je to potaknulo bijes nekih pučana koji su u noći 15. lipnja jurišali na splitski *ghetto*, očekujući i pljačku navodno bogatih židovskih kuća.²⁸ Krvoproliće je uspjelo spriječiti oko 300 naoružanih građana, predvođenih Nikolom Šilovićem, koji su stali u obranu Židova. Šilović je održao vatren govor i podsjetio građane kako su Židovi uvijek stali u obranu grada i pomagali njegovom razvoju na različite načine, prvenstveno imavši niže cijene proizvoda od samih splitskih trgovaca.

Židovi u Splitu od Napoleona pa do danas

Kada je Split 1805. potpao pod francusku upravu, promijenio se, zbog primjene *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina*, i odnos prema Židovima. Drugim riječima, Židovi su postali ravnopravni građani. Oni su čak 1809. primljeni u vojsku i to njih 31 u topnike.²⁹ U trenutku kad se otvaraju vrata splitskog geta, u Splitu se nalazilo 175 Židova. Odlaskom Francuza 1813. dolazi austrijska uprava koja ukida gotovo sve povlastice dane za vrijeme francuske uprave. *Papin Edikt protiv Židova* 1827. ograničio im je sudjelovanje u radu mnogih javnih službi te im je ponovno uskraćeno pravo posjedovanja nekretnina, pa tako Židovi iz cijele Europe masovno sele u Ameriku.³⁰ U 19. st., zbog već davno otkrivenih novih kontinenata i trgovačkih puteva, znatno opada trgovina na Sredozemlju. Sve veći značaj zadobiva prekoceanska trgovina te se smanjuje trgovina koju je pokrenuo Rodriga, odnosno zamiru stare trgovačke veze kojima su se dopremale goleme količine materijala balkanskim putevima. Možemo zaključiti kako dolazi do zamiranja posredništva kojime su se Židovi toliko dugo bavili. Preseljenje trgovine iz Splita u Trst, favoriziran od strane austrijske vlasti, prouzročuje i migracije većine bogatih židovskih obitelji. Njihovo mjesto počinju zauzimati siromašniji Židovi iz Bosne, mijenjajući nacionalnu strukturu Židova u Splitu.

Osim Rodrige, u pitanju povijesti Židova u Splitu, valja istaknuti još jednu ličnost. U 19. je stoljeću Vid Morpurgo, pripadnik stare židovske obitelji, odigrao odlučujuću ulogu u povijesti Splita, promoviravši interese Hrvatskog narodnog preporoda. Od mladosti je prihvatio ideje biskupa Strossmayera i sjevernohrvatskih iliraca i postao glavni organizator

²⁸ Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 328.

²⁹ Novak, Grga, *nav. dj.* (3. svezak), str. 63.

³⁰ Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 328.

preporodne djelatnosti i borbe s autonomašima (koji su se kasnije pretvarali u talijanaše, tražeći pripojenje Dalmacije Italiji).³¹ Prema njegovoj ideji utemeljen je *Narodni list* koji je postao glasilo hrvatskih preporoditelja u Dalmaciji. Kao četrnaestogodišnjak Morpurgo je osnovao malenu posudbenu knjižnicu, a od 1860. vodio je najugledniju knjižaru u Dalmaciji (koja se i danas zove njegovim imenom).³² Ta knjižara postaje i glavnim okupljalištem preporoditelja u Splitu. Ovaj istaknuti intelektualac objavio je mnoge radove u glasilima kojima je poticao preporoditeljski duh. Također valja spomenuti kako je bio jedan od osnivača Prve pučke dalmatinske banke. Iako su nakon Prvog svjetskog rata svim nacionalnostima, pa tako i Židovima, zajamčena prava jednakosti, ne dolazi do bitnijih promjena, budući da su Židovi u Splitu povlastice uživali već neko vrijeme.

Nakon talijanske okupacije grada u Drugom svjetskom ratu, u Splitu je živjelo oko 300 Židova. Iako je Mussolinijev *Manifesto del razzismo italiano* bio neprijateljski raspoložen prema Židovima, možemo govoriti o talijanskoj popustljivosti prilikom provođenja protužidovskih zakona. Židovi iz regije pod njemačkom okupacijom, posebice iz NDH, uz pomoć splitskih Židova bježe u Split, želeći izbjeći nacistički teror. Spomenuta se pomoć ticala smještaja, skrovišta, hrane, pa čak i novca koji im je omogućavao prijelaz u sigurnije krajeve- Ameriku i područje današnjeg Izraela. Pritom je prednost dana djeci, koja su se u Splitu školovala, dok im se to putovanje nije osiguralo. Izrazito neprijateljstvo prema Židovima iskazali su tek gorljivi fašisti. Tako je 12. lipnja 1942. grupa crnokošuljaša provalila u hram, zapalivši na lomači usred Narodnog trga namještaj, knjige, arhivsku građu i dr. Dragocjenosti hrama su srećom bile sačuvane u Etnografskom muzeju.³³ Prava tragedija za Židove u Splitu uslijedila je nakon kapitulacije Italije 1943., kada Nijemci ulaze u grad. Većina se Židova povukla na sigurnije prostore ili su otišli u partizane, dok je oko 120 preostalih u gradu odvedeno u logore. Smatra se da je tijekom Drugog svjetskog rata oko dvije trećine splitskih Židova izgubilo život. Danas židovska zajednica u Splitu broji oko 120 pripadnika, koji se povremeno sastaju u sinagogi smještenoj u Židovskom prolazu. Split trenutno nema vlastitog rabina, već tu dužnost dva do tri puta godišnje obnaša Zagrebački velikodostojnik. Ipak, zajednica planira stalno zaposlenje ponuditi rabinu jeruzalemskog podrijetla.

³¹ Isto, str. 330.

³² Kečkemet, Duško, *nav. dj.*, str. 330.

³³ Isto, str. 331.

Literatura

Frajdenberg, Maren, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Dora Krupićeva, Zagreb, 2000.

Kečkemet, Duško, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Židovska općina Zagreb, 1998.

Novak, Grga, *Povijest Splita*, Škuna, Split, 2005.

Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1982.

Dalmacija za francuske uprave (1806.-1813.), Književni krug Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Split, 2011.

<http://www.cendo.hr/Opcine.aspx?id=23#23> (pristupljeno 31.05. 2011.)

Covo, Joseph, *The Jews in Split*.

URL: <http://74.52.200.226/~sefarad/lm/064/html/page3.html> (Pristupljeno 31.05.2011.)